

OLTIN BITIKLAR GOLDEN SCRIPTS

2
2019

BOSH MUHARRIR
EDITOR IN CHIEF
Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI
Nusratullo Jumaxo'ja

MAS'UL KOTIB
Akmal Farmonov

TAHRIR HAY'ATI
Abdirashidov Zaynabiddin
Abdulla A'zam
Karl Rayxl (Germaniya)
Nazarov Baxtiyor
Boboyorov G'aybulla
Byoond III (Koreya)
Hasanov Nodirxon (Turkiya)
Ertug'ul Yaman (Turkiya)
Erkinov Aftondil
Isa Xabibeyli (Ozarbayjon)
Jo'raboev Otabek
Karimov Naim
Kerimli Teymur (Ozarbayjon)
Oh Eunkyung (Koreya)
Mirzaev To'ra
Onal Kaya (Turkiya)
Kimura Satoru (Yaponiya)
Sodiqov Qosimjon
Zohidov Rashid
Yusupova Dilnavoz

EDITORIAL BOARD
Abdirashidov Zaynabiddin
Abdulla A'zam
Karl Rechl (Germaniya)
Nazarov Baxtiyor
Boboyorov G'aybulla
Byond III (Korea)
Khasanov Nodirxon (Turkey)
Ertug'ul Yaman (Turkey)
Erkinov Aftondil
Isa Xabibeyli (Azerbaijan)
Jo'raboev Otabek
Karimov Naim
Kerimli Teymur (Azerbaijan)
Oh Eunkyung (Korea)
Mirzaev Tura
Onal Kaya (Turkey)
Kimura Satoru (Japan)
Sodiqov Qosimjon
Zohidov Rashid
Yusupova Dilnavoz

MUNDARIJA

Navoiy dunyosi
A.H.Shar'iy Juzjoniy. "Xazoyin ul-maoniy" ning tengsiz
qo'lyozma nusxasi 2

Abdurasul Eshonboboev. Alisher Navoiy sharq
adabiyoti nazariyotchisi sifatida 7

Oysara Madaliev. Navoiy devonlarining sharqshunoslik
instituti asosiy fondida saqlanayotgari qo'lyozmalari 12

Nusratullo Jumaxo'ja. Taqdimarda shoirona shuur
va ilmiy tafakkur 19

Tamadunimiz ildizlari
Вера Мухамеджанова. Письменность, как
фактор преемственности согдийской цивилизации 25

Manbashunoslik va matnshunoslik
Qosimjon Sodiqov. Qadimgi turkiy vasiqalar stilistikasi 42

Matluba Jabborova. Jamshid obrazining genezisiga doir 71

Zilola Shukurova. «Qisasi Rabg'uziy»ning qo'lyozma va
nashriy nusxalarida folklor namunalarining o'rni 86

Adabiyotshunoslik
Iqboloy Adizova. Amiriy adabiy merosida
taxmislarning o'rni 96

Marg'uba Abdullaeva "Alanquvo" haqidagi hikoyatlarning
qiyosiy tahlili 108

Ushbu son "Oltin bitiklar" tahririyatida sahifalandi.
Manzilimiz: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos
Hojib ko'chasi 103-uy.
e-mail: oltinbitiklar@inbox.ru
Tel.: (+99891) 166-31-38
Bosishga 29.07.2019-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/
nashriyot bosma tabog'i: 8
Jurnal 2017-yil 26 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi
Matbuot va axborot agentligi tomonidan № 0940 raqami
bilan ro'yxatdan o'tgan.
Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va
mualliflarga qaytarilmaydi.

"Zebo-Prints" bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №29/07 Adadi 300 dona.
Bosmaxona manzili: Toshkent shahar, Yashnobod tumani,
22-harbiy shaharchasi
telefon: +99890 136 66 56

«QISASI RABG'UZIY»NING QO'LYOZMA VA NASHRIY NUSXALARIDA FOLKLOR NAMUNALARINING O'RNI

Zilola Shukurova,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi

Abstract: Nasiriddin Rabguziy is the author of the historically and literarily significant work created in XIV century in ancient Khorezm. In his book "The Tales of Rabguziy" ("Qissasi Rabguziy") depicted the life of the humankind and the fate of the society, and how mutual relationship between these two aspects determines the future of the nation and its ethic values.

This book contains many charming tales passed down from mouth to mouth; affectionate poetic verses; humorous stories and fables; valuable proverbs, all of which captivates scholars' attention in studying the ancient life of Rabguziy era.

Futhermore, there are more than hundred copies of "Qissasi Rabguziy" kept in the Turkey's State Library; some copies in Britain's museums; more than forty copies in Kazakhstan's State Libraries as well as in Uzbekistan's State Archives and Libraries.

Key words: tales of ancient societies, manuscripts, messenger, historically significant work

Kirish

Ma'lumki, Nosiruddin Rabg'uziy "Qisasi Rabg'uziy" asarini yozish bilan adabiyotimiz tarixida badiiy nasr ning ilk va nodir namunasi yaratdi. Bu asar tuzilishi, mazmuni, g'oyaviy yo'nalishi, obrazlar tizimi, badiiy nafosati, turli adabiy janrlar, poetik unsurlarning qorishib kelishi nuqtai nazaridan ham o'ziga xos manbadir. Mazkur yodgorlik mavzusiga ko'ra shu silsiladagi asarlardan farq qiladi. Unda adib diniy sujet, voqeahodisalarni aynan keltirmay, ularni o'z ijodiy niyati, ijtimoiy-ma'rifiy ideali bilan chambarchas bog'liq holda tasvirlaydi. Inson umri, jamiyat taqdiri

va ularning birbiri bilan uzviy bog'liqligi hayotiy voqealar tasviri yordamida ochib beriladi. Demak, bu kitob turkum syujetli badiiy ijod namunalariga yaqin turar ekan.

XIV asrda Xorazmning Ra bo t o'g'uzida yashagan Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning shaxsi, u yashagan joy haqida izlanish olib borayotgan olimlar To'qbug'a beklik qilgan qal'a – Raboto'g'uz hozirgi davr yodgorliklari ro'yxatida To'qqal'a nomi bilan qayd etilib, u Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus tumanida joylashganligini [Zohidov P., 2002: 2; Abdushukurov B., 2015: 9] aniqlashdi.

Shuningdek, adib hayoti va uning ya gona merosini tadqiq etish, undagi qis sa, hikoya, rivoyat, she'riy janrlar, latifa, hikmat kabilarning asarda tutgan o'rni ni tahlil qilishda ilmiy xulosalar beril yaptiki, u ham Rabg'uziy ijodini o'rga nish bugungi kunda ham dolzarbligicha qolayotganligini isbotlaydi.

O'z davrining bilimdoni bo'lgan Nosi ruddin Rabg'uziy "Qisasi Rabg'uziy" asarini yozishda diniy manbalar ni o'rganish bilan birga og'zaki ijod ta'sirida yuzaga kelgan yozma adabi yot namunalaridan ham foydalangan. O'ziga xos kompozitsion tuzilishga ega bo'lgan "XIV asrdagi o'zbek badiiy ada biyotining saviyasi, darajasi va kuchini ko'rsatib beruvchi" [Rasulev X., 1986: 30.] "Qisasi Rabg'uziy" "hijriy 710yil ning Hut (milodiy 1310–1311 yil 21fev ral – 21mart) oyida" [Rabg'uziy, 1990: 7] yozib tugallangan.

“Qisasi Rabg'uziy” ilm ahli nigohida

“Qisasi Rabg'uziy” asariga qiziqish barcha davrda ham omma e'tiborida bo'lgan. Keyingi yillarda asarni o'rga nish bo'yicha bir qancha amaliy ish lar bajarildi. Xususan, f.Ostonaqulov “Qisas arRabg'uziy” – ada biy asar” nomli tadqiqotida asar manbasini ikki turga: adabiy va tarixiy manbalar ga bo'lib o'rganishni ma'qul ko'radi [Ostonaqulov f., 1993: 35] Biz ushbu fikrni ma'qullaymiz, biroq, o'rta asr ada biyoti haqida so'z ketganida “Qadimgi va o'rta asrlardagi yozma adabiyot xalq og'zaki ijodisiz rivojlanishi mumkin emasligini” [Kurbanioyozov M., 2016: 69] to'g'ri ta'kidlagan M.Kurbanioyozovning fikrini e'tirof etmaslikning ham iloji yo'q. Chunki xalq og'zaki ijodi namunala ridan foydalanish har qanday badiiy asarni xalqning yura giga kirib borishiga asos bo'ladi. Ana shu ikki yondashuvni umumlashtirib, “Qisasi Rabg'uziy”ning

shu kungacha mashhur bo'lishida “din – folklor – adabiyot” uchligining o'rni muhim degan xulosaga keldik. Aynan ana shu uchlik ning yaxillashuvi asar ning qariyb yetti asrdan buyon kitob-xonlarning qo'ldan qo'ymay o'qishlari ga sabab bo'lgan.

Asar tarkibidagi qissalar o'rtasidagi umumiylik payg'ambarlarga xos sifatlari ularning Alloh tomonidan yuborilgani, jamiyatda avj olgan zararli illatlardan insonlarni qaytargani hamda dinning ahamiyatini tushuntirgani “Qur'on” oyatlari, “Hadis”lardan olingan ibratli niko yalar hamda xalq og'zaki ijodi na munalari asosida o'ziga xos uslubda ifodalanadi. Shuningdek, muallifning ifoda shakli ham muayyan badiiyeste tik tamo yillarga asoslanadi, ya'ni adib payg'ambarlarning hayot yo'lini tas virlashdan avval ularning sifatlari va mo'jizalarini ertak va dostonlarda yetak chi bo'lgan saj usulidan foydalanadi. Badiiy adabiyotda “qo'llangan saj” esa o'z xarakteri jihatidan juda ham mukam mal bo'lib, saj'langan har bir so'z u yoki bu shaxs sifatlarini ochib berishga xizmat qiladi” [Sarimsoqov B., 1978: 94]. Asar muqaddimasida payg'ambarlar faoliyati umumiy obzor tariqasida she'riy shaklda beriladi. Qissaning mazmuni, badiiyligi ni kuchaytirish, munozarali voqeahodi salarga aniqlik kiritish maqsadida adib tasvir jarayonida bir janr ichida bosh qasini keltirib, asarning ta'sirchanligini ta'minlaydi. Asarning folklor va yozma adabiyot munosabatini tekshirishda ana shu janrlarni tadqiq etish zarurdir. Zero, “adabiyotshunoslar folklorshunoslikda o'rganiladigan muhim jihatlardan tari xiy adabiy va nazariy muammolarni hal qi lishda foydalanishi” [Medrish D.] qo'yil gan muammoning yechimini topishda asos bo'ladi.

O'zbek badiiy nasri tarixi yuzasi dan ilmiy maqola yozgan M. Abduvohidovning fikricha, "Qisasi Rabg'uziy" dagi har bir hikoya o'zicha mus taqil asardir. Alohida olib qaraganimiz da har bir hikoya bizda original asardek taassurot qoldiradi. Shularni e'tiborga olib, Rabg'uziyning ushbu qissasini hi koyalar to'plami, deb atash mumkin" [Abduvohidova M., 1988: 36]. Bu fikr zohiran haqiqatga yaqin ko'rinsada unga qo'shilib bo'lmaydi. Birinchidan, asar o'z nomi bilan "Rabg'uziy qis salari", hikoyalari emas. Ikkinchidan, "Qisasi Rabg'uziy" shunchaki qissalar to'plami ham emas. Asarning syujet va kompozitsiya jihatidan yaxlit ijodiy maqsad asosida yaratilgani, payg'am barlar hayotiga doir qissalarning yago na mantiqqa bo'ysundirilgani, birini to'ldirib kelishi fikrimizning isbotidir.

O'sha davr nuqtai nazaridan qara ganda "til jihatdan "Tafsir", "Xusrav va Shirin", "Nahj ulfarodis", "Siroj ulqu lub" obidalariga yaqin turuvchi "Qisasi Rabg'uziy" O'rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlar orasida "Qisas ulan biyo" nomi bilan mashhur bo'lgan" [Rabg'uziy, 1990: 6] va turli davrlar da bir necha nusxada ko'chirib ke lingan. Hozirgi kunda asarning bir necha qo'lyozma nusxalari O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozma lar xazinasida Asosiy fondida № R3042, №10252, №7397, №1834, №6227, №11537, №6346, №6685, №6122, №11202, №12701, №7022, №1624, №5687 inventar raqamlari bilan ro'yxatga olingan. "Qisasi Rabg'uziy"ning turli davrlarda ko'plab nusxalari saqlanib, Turkiya davlat kutubxonasida yuzdan ortiq, Qozog'istonning Ostona shahridagi davlat kutubxonasida qirqdan ortiq qo'lyozma va toshbosma nusxalari mavjudligi aniqlangan [Aysu Ata, 1997: 2122; Xaliullina A., 2002:

11]. So'nggi yillarda ham yurtimiz da asarning qo'lyozma va toshbosma nusxalari nashr etildi [bilmadim]*. Akademik E. Fozilovning qayd etishi cha, "XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida asar Toshkent, Qozon, Samarqand shaharlarida lito grafik usulda bir necha marta nashr qi lingan. Asarning nisbatan to'la matni ilk marta rus turkshunos olimi N. I. Ilminskiy tomonidan 1859-yili Qozon shahri da e'lon qilingan. Bu nashr keyinroq ko'chirilgan nusxaga asoslangan bo'lib, til jihatdan asl nusxadan ancha farq qiladi", [Rabg'uziy, 1990: 8] deb ber iladi. Bu e'tiroz ancha o'rinli va asosli. Biroq, masalaning boshqa bir tomoni ham borki, nusxalar aro o'zgarishlar asar tilining adib qalamidan uzoqlash ishiga sabab bo'lgan. Biz E. Fozilovning fikriga qo'shimcha qilib aytgan bo'lar dikki, yodgorlikning keyingi davrlarda ko'chirilgan nusxalarida faqat til emas, balki syujetida ham jiddiy o'zgarish lar yuz berib, asarda folklorlashish ja rayoni kuzatila boshlagan. Natijada, "Qisasi Rabg'uziy" haqida ayrim olimlarning, xususan, tarix fanlari dok tori I. Ostonaqulovning "1859–1916 yillarda Qozon va Toshkent shaharla rida bosilgan payg'ambarlar qissalarini Rabg'uziy nomiga nisbat berish to'g'ri emas. Ularni noma'lum avtor tomoni

"Qisasi Rabg'uziy"ning birinchi qismi 2013-yil "Sharq" nashriyotida qaytadan chop etildi. U 191 bet hajmida bo'lib, R. Zaripova, N. Sa'dullaeva tomonidan tayanch manbaga asoslangan Toshkent nashri matni o'zgartirishsiz hozirgi o'zbek adabiy tilida tabdil qilingan; Qissaning Samarqand toshbosma nusxasi 2009-yil "Mumtoz so'z" nashriyotida filologiya fanlari doktori B. Abdushukurov tomonidan hozirgi o'zbek adabiy tilida nashr etilgan. U 207 betdan iborat bo'lib, matndagi lavhalarning ba'zilari tushirilgan.

dan ishlangan "Qisas ulanbiyo turkiy" deb atagan ma'qul" [Ostanaqulov I., 1993: 18], degan xulosa chiqarishigacha olib keldi. Shu sababli, biz I.Ostanaqulovning xulosasi nechog'lik haqiqatga yaqinligi va asar nusxalarining Rabg'uziy uslubidan uzoqlashish sababini topish maqsadida asarning ikki nashrini qiyosiy-tarixiy aspektda tekshirishga harakat qilamiz.

1. XV asrda ko'chirilgan va Britaniya muzeyida saqlanayotgan nusxaning mashhur matnshunos K.Gronbek tomonidan 1948yilda Kopengagenda nashr qilingan faksimilesi [Rabg'uziy, 1990: 8] asosida 1990-1991yillarda Toshkentda "Yozuvchi" nashriyotida akademik E.Fozilov, filologiya fanlari nomzodi A.Yunusov, H.Dadaboev, Yu.Shokirovlar tomonidan ikki jild holda nashr qilingan Toshkent nashri.

2. Samarqand toshbosma nusxasi Titul sahifasida "Turkiy "Qisas ulanbiyo" Lirayxon binti Sharif" (ya'ni Sharif qizi Rayhon) deb yozilgan. (U kitobning egasi). Kitobning birinchi betida "Ba say va ehtimomi Eshon Solihxo'ja Tohir kotib Buxoroi Sharif dar viloyati Samarqand" deb kitobning ko'chirilgan joyi va ko'tibning nomi ko'rsatilgan. Shuningdek, arab alifbosida "Fil matbaa Demurov" deb hamda varaqqing pastki hoshiyasida kirill harflari bilan "Dozvoleno senuzroy SanktPeterburg 17 dekabrnya 1904 goda. Tipo lit R.I.Demurova v Samarkande" deb nashriyot nomi berilgan 528 betdan iborat [Qissas ulanbiyo, 1904]¹. Samarqand toshbosmasini tadqiqot ob'ekti sifatida tanlashimizga sabab hozirgi kunda Respublikamizda mavjud kutubxonalarning qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan asar nusxalarining ko'pchiligi XVIII-XIX asrlarda

ko'chirilgan namunalardir. Ushbu nashr ham bu nusxalar bilan kompozitsiyasi, tili, syujetiga ko'ra yaqin. Shu sababli ana shu ikki nusxani qiyoslab, keyingi davrlarda ko'chirilgan asar namunalari rining nima sababdan adib qalamidan uzoqlashganligini uch aspektda o'rga namiz:

Mavjud hikoyalarning syujetidagi o'zgarishlar.

"Qisasi Rabg'uziy"ning qo'lyozmalarida eng ko'p uchraydigan holatlar dan biri mavjud syujetlarning kengayish holatidir. Bunda kotiblar asarni ko'chirish asnosida ularga ijodkorlik nuqtai nazaridan yondashganlar, voqealarni kengaytirib, badiiylashtirib, xalq og'zaki ijodi namunalari bilan to'ldirib borishgan. Bundan ularning asosiy maqsadi asarning badiiyestetik ta'sirini kuchaytirish bo'lgan. Masalan, Toshkent nashrida Nuh payg'ambarga shu nomning berilishi haqida shunday deyilgan: "Oti Yashkir edi, navha birla yig'lamish uchun Nuh atandi. Aymishlar, navha singa sabab ul erdikim, kunlardan bir kun Iblis aydi: "Yo Nuh, maning haqim da esh qilding. Agar eshlarim, qo'ldoshlarim, cherigim yig'ilu kelsa bu erda bil maz erdilar". Nuh aydi: "Ul qayu erdi?" Iblis aydi: "Sen duo qilding, qavming halok bo'ldi. Qamug'lari tamug' ichinda manga qo'ldosh bo'ldilar. Sabr qilsang biragu imon keltirib sanga ul foziroq erdi". Nuh (a.s.) tunkun navha qildi" (1k., 40b.). Samarqand toshbosma nusxasida Nuh payg'ambar haqidagi voqealar keng va batafsil yoritilgan. Unda berilishicha, Nuh payg'ambarning asl ismi Shokir bo'lib, Nuh deb atalishining uch xil sababi keltirilgan: "... biri ulkim, bir kun Shayton (a.l.) oldi larig'a kelib rizolig' va minnatdorlig' qildi had hisobdin tashqari. Nuh aydilar: Ey mal'un, san ne ishg'a muncha xushnudlig' qilursan dedilar. Iblis aydi: Ey

¹Qisas ulanbiyo. Samarqand toshbosmasi. 1904 (bundan keyingi o'rinlarda asardan olingan misollar o'sha joyda sahifasi ko'rsatiladi)

Nuh, hama olamni xalqi sani duong bila yo'q bo'ldi. Bu yo'l bila do'zaxqa ulan di. Do'zaxni ichi to'lub, mani ko'nglum tinib qoldi. Agar san duo qilib muncha xalqni yo'q qilmasang, bu xalqdan qancha payg'ambar, qancha avliyo va olim va zohid va solih va fozil va taqvodor vujudg'a kelur erdi. Manga har kunda ming la'nat yuborur erdilar. Holo hama si bo yakbora yo'q bo'ldi. Man ul boisdin avvali oxir minnatdor bo'lg'ondek hech kim minnatdor bo'lmaslar. Manga sandek xizmat qilg'on kishi yo'qdur dedi. Shundan pushaymon va nadomat qilib... chandonchandon yig'ladir kim... ul boisdan Nuh atandilar.

Yana biri ulkim, bir kun o'lturub er dilar bir it kirib kelib qoshlariga turdi. Nuh itni nari ketkil badishka dedilar. It aydiki: Ey Nuh, san naqshni ayb qi lurmisan, naqqoshnimu? Agar naqshni ayb qilsang, man o'z holimcha mung dog' bo'lg'on emasman, agar naqqosh ni ayb qilsang Hazrat Haq Subhana Taolo dedi. Nuh bu so'zlarig'a pushay mon bo'lub yig'ladilar ul sababdan Nuh atandilar.

Yana bir boisi ulkim, Hazrat Haq Subhana taolo farmon qildiki, Ey Nuh, san ko'b ko'za, xum, obdasta qilg'il dedi. Hazrat Nuh ko'b ko'za, xum, ob dasta tayyor qildilar. Tayyor bo'lg'on dan keyin hammasini sindurg'il deb farmon bo'ldi. Hammasini sindurdilar. Aydilarkim, Ey bor Xudoyo, ko'za qilg'il deding, ne miqdor mashaqqatlar bila tayyor bo'lg'onda sindurg'il deding sindurdim. Man mehnatimni zoe' qilding. Boisi nedur deb erdilar. Hazrat Haq Subhana taolo aydiki: "Ey Nuh, besh olti qilg'on jonsiz ko'zag'a mehnatim zoe bo'ldi dersan. Mani bandalarim Mag'ribdin Mashriqg'acha to'la erdi. Hammasini yo'q qilg'il deb duo qilding, man ijobat qildim. Hammasini bir yo'li yo'q qildim. Man sanga necha xalqimni

nimaga yo'q bo'lsun deydursan dedim mu" – deb erdi. Bu so'zdan hijolatlik bo'lub ko'b yig'ladilar. Ani uchun Nuh atandilar (96–97b). Yuqoridagi misol lardan ko'rinib turibdiki, kotiblar qissa ning ayrim syujet chizig'iga qo'shimcha voqealar kiritib, uni ertaklarga yaqin lashtirib, asl matndan uzoqlashishiga sabab bo'lganlar. Manbalarga nisbatan bunday munosabat, ularning nazarida, qissaning "mukammallashishiga" xiz mat qilgan.

Qo'shimcha kiritilgan xalqona talqindagi hikoyalar.

"Qisasi Rabg'uziy"ni asl matndan yiroqlashtirgan va uni xalq qissala riga yaqinlashtirgan asosiy jihatlar dan yana biri mustaqil kiritilgan hikoyalardir. Masalan, Samarqand nashrida "Shayton va uzum" hikoyasi berilgan. Bu hikoya Toshkent nashrida umuman uchramaydi. U keyingi davrlarda noma'lum mualliflar tomonidan qo'shil gan ijod namunasidir. "Hikoyada an dog' kelturubdurlarkim, shaytoni mal'un uzumni urug'ini o'g'urladi. Hech vaj bila topolmadilar. Hayvonotlardan so'rdilar. Hech qaysi bilmasdi. Shaytonni tutdi lar. Aydiki, uzumg'a uch marotaba suv qo'ymoqni manga bersangiz, topib beray dedi. Nuh (a.s.) ham qabul qildilar. Uzumni urug'ini topib berdilar. Vaqtiki kemadan chiqtilar, barcha urug'larni ektilar. Uzumni uch suvini shaytoni la'in sug'ordi. Avval, tulkini qoni birla, andin keyin yo'lbarsni qoni birla, andin keyin to'ng'izni qoni birla sug'ordi. Aning bergonidan chog'ir bo'ldi. Har kim ichsa, avval tulki bo'lib ko'rmagon kishi birla do'stluq og'oz qilur. Andin mast bo'lg'onda yo'lbarsdek bo'lur. Himmati dar jo'sh bo'lub har kimga bir nimarsa berur. Andin mastroq to'ng'uzdek yur gilik bo'lub hech ishidan qo'rqmas. Har qism yomon ish sodir bo'lur. Shayton bergan suv fe'lidur. Andin so'ng hazrat

Nuh (a.s.) ikki marotaba suv berdilar. Avvali behisht ...erdi, andin shirini pay do bo'ldi. Yana biri salsabildin. Andin sirka paydo bo'ldi. Bu nimarsalar Nuh (a.s.)ni xosiyatlaridur. Bu nimarsalar har uyda bo'lsa, ul uyda hargiz farish ta kam bo'lmas dedilar" (106–107b). Demak, o'sha davr xalq og'zaki ijodida shu kabi hikoyalar bo'lgan va uni kotib ishonchlilik darajasiga e'tibor bermas dan Nuh payg'ambarning sifatini yoritib beruvchi hikoya sifatida "Qisas ulanbi yo" tarkibiga kiritgan.

Asar uslubi, obrazlar tizimining folklorlashuv jarayoni

"Qisasi Rabg'uziy"ni xalq qissalariga yaqinlashtirgan yana bir jihat qahra monlar nutqi, murojaati, histuyg'ulari ning nazmda ifodalanishidir. Bu holat uni xalq dostonlariga yaqinlashtirib, adib qalamidan uzoqlashishiga olib kelgan. "Natijada epik voqealar bayo nida odatdagi ko'chirma gaplardan voz kechib, hikoyachi nutqini to'xtatib, so'z bevosita personajlarning o'zlariga be rila boshlandi. Tizma dialog ta'sirchanli gi, tipikligi va drammatizmi bilan hikoyachi nutqiga xos an'anaviy ko'chirma gap dan afzal ekanini ko'rsatadi" [Yormatov I., 1994: 17]. Masalan, Toshkent nashri da Yusuf (a.s.) qul qilib sotilgach, kar von bilan birga ketayotganida yo'lda onasining qabri yonidan o'tadi va Yusuf(a.s.)ning unga qilgan murojaati quyidagicha tasvirlanadi: "Anga tegdi o'zini tevadin quzi soldi. Onasi qabrin quchdi, yig'ladi, aydi: "Ey onam, sandin azrilmish erdim, emdi otamdan taqi az rildim. Taqi ortuqroq qul deb sotildim, azoqing a kishan urdilar, yanchuklarim [yo'g'on kishanda shishdi. Nozuk etim, lanim qattig' ingirchoqda [yanchildi. Ey onam, koshki sandin burunroq o'lmish kerak erdim", teyu yig'ladi (1k., 111 b.). Endi xuddi shu tasvirni Samarqand

nashri bilan qiyoslaymiz. Unda bosh qahramonning onasiga murojaati olti banddan iborat muxammas bilan ifoda lanadi:

Muxammas

G'oyib eding bu diydalarimdan, dilim
onam,
Jonim tanim eding jigarim, dilbarim
onam,
Har dam rafiq va mushfiq eding,
munisam onam,
G'uncha labing dumohi ruhum,
axmarim onam,
Qabringa termulub sezadir,
gavharim onam.
Mungdoshgali bu erda mani yo'q
qarindoshim,
Bino bo'lsa oyoqing ostida munglug'
maning boshim,
Daryo misollik oqti ko'zimdan mani
yoshim,
Bunyomin padar qoshida mani
mungdoshim,
Boshimda tirgovuch edingiz,
qarqarim' onam.
Qon yig'ladi bu diydalarim yo'lga
termilib,
Xidmat etolmadim boshingizdin
ming o'rgulub,
Har kun g'amingda tirilib ikki ming
o'lub,
Ko'z yoshim oqti diydadin monand
xun bo'lub,
Ko'rmay yuzungni jafu tortarim,
jonim onam.
Keldim bu kun ko'rarga muborak
jamolingiz,
Gulg'unchasiga o'xshar edi
ilhomingiz,
Shoyad etarga gar nasib o'lsa
visolingiz,
Qildim xayol kirsam o'psam
oyog'ingiz,

¹Qarqar – kabutar. Muhammad Ali Tehroniy. Farhangi kotuziyon. (Tehron: Tehron, hijriy 1311), 525.

*La'lu nabotu qandu asal shakarim
 onam.
 Qondosh ag'olarim mani g'urbatga
 tashladi,
 Ayirib otamdan g'am va mehnatga
 tashladi,
 Qul deb sotib mani mashaqqatga
 tashladi,
 Rahm aylamay manga chu firoqqa
 tashladi,
 G'amxo'r va hamdamim edingiz,
 mahramim onam.
 Bechoravor padar qoldi o'z
 diyorida,
 Qo'ydi mani raqib padarni
 firoqida,
 Yotsam ne erdi yotsin debon man
 oyog'ida,
 Ko'nglimda yuz alamdur otam
 ishtiyog'ida
 Ko'bdir yaroqliq sababdin va
 xastam onam
 (199b)*

Muxammas yozish an'anasiga ko'ra she'r aaaaa, bbbba, vvvva... tarzida qofiyalangan. Biroq undagi hi-jolarning miqdori bir xil emas. Shunga ko'ra bu muxammasni bosh qahramon histoyg'ularining, ichki kechinmalari ni obrazli yetkazish maqsadida kotiblar yoxud qissaxonlarning improvizatsiya mahsuli deyish mumkin. Mazkur holat dostonlar tuzilishini esga soladi. Chunki bu janrga xos xususiyatlardan biri qahramon ruhiy kechinmalarining she'riy tarz da ifodalanishidir. Masalan, "Alpomish" dostonida Boysari o'z yurtidan arazlab qalmoqlar yurtiga borgach, ularning eri da xor bo'lib, vatandan judolikda yonib, jallodlarga qarata aytgan she'riy muno-jotida ham ruhiy tushkunlik kuchli [Zarif H., Mirzaev T., 2010: 32]. Qiyoslansa, har ikki obrazdagi yaqinlik ona tuproq dan va yaqinlaridan ajralish hissining o'zaro hamohangligidir. Dostonlarga xos

bo'lgan an'anaviy holatlarning "Qisasi Rabb'uziy" nusxalarida uchrashi yodgorlikni folklor asariga yaqinlashtirib qo'ygan. Zero, "An'anaviylik va simmetrik taqvim – folklorning ajralmas jihatidir" [Medrish D.].

Aslida bunday she'riy parchalarning kiritilishiga sabab o'tmishda, ayniqsa, qish kechalanda tashkil qilingan yig'inlar da qissaxon, xaifalar tomonidan aytiladigan qissalarda bu muhim jihat bo'lgan. Aynan ana shu usul bilan ular tinglovchi ruhiyatiga ta'sir etib, ularni o'ziga sehir-lagan va beixtiyor tinglovchilar ham Yusuf(a.s.)ning boshiga tushgan alam, dard, sog'inch iztirobi orqali o'zlarining dard va tashvishlarini yodga olib, she'r ma'nosiga oshufta bo'lganlar. Bir kishi aytib, jamoa bo'lib tinglanadigan qissa xonlik kechalarida bu muhim edi.

Ba'zan kotiblar qahramonlarning nutqini aynan keltirgani holda uning ruhiyatiga mos keluvchi qo'shimcha she'r ham ilova qilishadi. Ular nafaqat turkiy tilda, balki forstojik va arab til-larida ham mustaqil ishlangan she'rlar namunalaridir. Masalan, Toshkent nashrida Ya'qub (a.s.) Yusuf (a.s.)ni o'g'illari bilan dalaga kuzatayotib "Iziyo, Yusufumni senga topshurdim, manga tirik yondurg'il. Firoqining mani o'ti bir-la yondurmag'il" degan Tangriga mu-rojaati berilgan. Xuddi shu murojaat Samarqand toshbosmasida ham tak-rorlanadi va unga qo'shimcha ravishda quyidagi she'r ham ilova qilinadi.

She'r

*Yo rab, ba haqqi shabi zindadoron,
 Ba ohu nolai umidvoron,
 Ba bolini g'aribon bar sari roh,
 Chu taskimi asiron dar tagi choh,
 Ba obi diydai tiffoni ma'sum,
 Ba so'zi siynai pironi mazlum.*

*Tu rahmi bar dili pur xunam ovar
 Azin girdobi g'am birunam ovar.
 (188b)*

Ma'nosi:

*(Ey parvardigor, kechani uyg'oq
o'tkazguvchilar haqqi,
Umidvorlarning ohu nolasi haqqi,
Yo'l boshida o'tirgan g'ariblar haqqi,
Zindonda yotgan asirlar haqqi,
Beg'ubor bolalarning ko'z yoshi haqqi,
Mazlum qariyalarning kuygan yuraklari
haqqi,
Qonga to'lgan bag'rimga rahm qil
G'am girdobidan meni qutqar).*

Qissada ikki tildagi she'rlarning kuzatilishini quyidagi holatlar bilan izohlash mumkin: Birinchidan, bu qo'l yozma forstojik tilidagi nusxa asosida ko'chirilgan. Buni biz "... bu "Qisasul an biyo" arabiy erdi. Forsiy qilib andin turkiy tarjima qilindi" (3b) degan jumlası bilan izohlaymiz. Demak, "Qisasi Rabg'uziy" arab va forstojik tilida so'zlashuvchilar o'rtasida ham mashhur bo'lib, u arab tilidan fors tiliga, fors tilidan turkiy tilga tarjima qilingan va mana shu jarayonda ayrim she'rlar turkiy tilga tarjima qilin may qolgan. Ikkinchidan kotib yashagan hududdagi yerli aholi fors-tojik tilida bemalol so'zlasha olganligi sabab bu tildagi she'rlarning tarjimasiga ehtiyoj tug'ilmagan.

Qissada tabiat tasviri, qahramon larga xos ijobiy yoki salbiy sifatlar, xususiyatlarni yoritishda an'anaviy boshlamalarning o'rni beqiyos. "Qisasi Rabg'uziy"da ham adib qahramonlar ruhiyatiga mos ravishda payg'ambarlar qissalarining boshlanmasida so'zboshi o'rnida tabiat tasviridan foydalana di. Bunda u saj'lar yordamida ma'lum ohangdorlikni hosil qiladi. Bizning vazı famız keyingi davrda ko'chirilgan asar nusxalarida uchraydigan o'zgarishlarni ko'rsatishdan iborat bo'lganligi uchun Yusuf (a.s.) qissasidagi tush motivi mi solida dalillashga harakat qilamiz.

Toshkent nashrida Yusuf (a.s.) yetti yoshga to'lganida payg'ambar bo'lishi dan bashorat beruvchi ikkita tush ko'ra di. "Tush ko'rdi inichilari birla tayog'la rin yozida tiqdilar, qamug'lari ko'kardi, ammo uzamadi... Ikkinchi kecha yana tush ko'rdi: o'n bir yulduz, kun oy birla inib Yusufg'a sajda qildilar" (1k., 102 b.), deya keltirilgan Samarqand tosh bosma nusxasida esa Yusuf (a.s.)ning payg'ambar bo'lishidan bashorat qiluv chi beshta tush tasviri berilgan bo'lib, ulardan birida quyidagicha tasvirlana di. "Yana bir kun tush ko'rub, qo'rqub uyg'ondilar. O'talariga aytilarkim, bir ulug' shaharda emishman. Boshimda toj murassa', belimda kamar, qo'limda angushtar katta jamiyat xalq xizmatim da o'turubdurlar. Hama darpo'sh, mu rassa'po'sh. Ul asnoda osmonlarni eshigi ochiq bir nuri munavvar hama daryolarni suvi ravon, yig'moqlari sa noxon erdilar. Oldimda bir rido hama olam ul ridoni nuridan ravshan va mu navvar erdi. Olamdagi hama ganjlarni kalidi mani oldimda erdi. Bu ishlarga taajjub qilib turur erdim, nogoh o'n bir yulduz, oy va kun manga sajda qil di, deb tushlarini o'talariga aytdilar" (184b). "Asar ko'proq payg'ambarlar haqidagi qissalar asosida qurilganligi uchun ham unda arab, forstojik tiliga oid leksik birliklarning saj'lanishi ancha gina uchraydi" [Sarimsoqov B., 1978: 95]. Bu holat nafaqat qo'lyozmada, bal ki keyingi davrda ko'chirilgan barcha nusxalarda yaqqol ko'zga tashlanadi gan jihatlardan biridir. Birgina tush mo tivining bunday tarzda badiiylashtirilishi qissaxonlarning ijodiy qobiliyatiga ko'ra qayta ishlangan, to'ldirilgan variant laridir. Yusuf payg'ambarning mazkur tush lavhasi go'yo sehrli ertaklardagi afsonaviy bog'larni eslatib, bosh qah ramonning uzoq va mashaqqatli yo'l

bosib, ana shunday bog'rog'larga kirib qolish lavhasini eslatadi. Dostonlardagi tabiat tasviri haqida G.Eshchonova "tabiat tasviri personajlarning ma'naviy qiyofasini ochishga yo'naltirgani holda xalq ijodkorlarining estetik qarashlarini ham o'zida mujassamlashtiradi" [Eshchonova G., 1994: 76], – degan da to'g'ri ta'kidlagan edi. Zero, ana shu bog' tasviri Yusuf (a.s.)ning kela jkdagi yorqin taqdiridan bashoratning ramzi edi. Shuningdek, bog' tasvirining mo'jizakor chiqishiga sabab nasr poetikasi unsurlaridan hisoblangan saj san'atidan foydalanganligidir. Chunki saj qissaga ma'lum ohang, musiqiylik bag'ishlab, ertak va dostonlar kabi eshi tilganni yodda saqlab qolishni yengilashdiradi.

Og'zaki hamda yozma adabiyotda birdek ishlatiladigan saj san'ati haqida professor B.Sarimsoqov maxsus tadqiqot olib borib, ko'pchilik olimlarning saj san'ati arab adabiyotidan o'tgan degan xulosalariga qarshi o'laroq turkiy xalq adabiyotida saj dastlab shu xalqning og'zaki ijodida namoyon bo'lganligini asoslagan [Sarimsoqov B., 1973: 57].

Xulosa

"Qisasi Rabg'uziy" asarining har ikki nusxasini qiyosiy o'rganish natijasida ular orasidagi qator tafovutlar aniqlandi va quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Yuqorida asarning Toshkent nashri va Samarqand toshbosma nusxalari qiyosiy o'rganilishi natijasida ayrim olimlarning "Keyingi davrlarda ko'chirilgan "Qisas ulanbiyo" nomi bilan tarqalgan qissalarni Rabg'uziy nomiga nisbat berish to'g'ri emas [Ostonoqulov I., 1993: 18], degan fikrlariga qarshi o'laroq biz bu asarlar aynan Rabg'uziyning qalamiga mansub, degan xulosaga keldik. Sababi

bu nusxalar Rabg'uziygacha yoxud Rabg'uziydan keyingi davrlarda yashagan adibning ijod mahsuli bo'lganida edi, Samarqand toshbosmasining 3betida "Bu kitobni tuzgan va toat yo'lini kezzgan ulug' yo'rug'luq Rabot o'g'uzining qozisi Burhonuddin o'g'li qozi Nosiruddin" degan jumlar bitilmagan bo'lardi. Bu esa forstojik va turkiy tilda ko'chirilgan "Qisas ulanbiyo" nomi bilan mashhur bo'lgan asarlarning asosi "Qisasi Rabg'uziy" ga taqalishini bildiradi.

2. "Qisasi Rabg'uziy" asrlar davrida qaytaqayta ko'chirilishi natijasi da asarning an'anaviy tuzilishida jiddiy o'zgarishlar yuzaga kelgan. Bu holat esa asarning qadimiy nusxasi bilan kotiblar ko'chirgan nusxalar o'rtasida jiddiy tafovutni yuzaga keltirib, uning xalq qissalariga yaqinlashishiga asosiy omil bo'lgan.

3. Toshkent nashrida payg'ambarlar hayoti va faoliyatini tasvirlashda muallif qissa termini ostida shu payg'ambarga tegishli voqealar va hikoyalarni keltiradi. Keyingi davrlarda ko'chirilgan nusxalarda, xususan, Samarqand toshbosmasida esa voqealar ancha keng yoritilgan va hatto, maxsus fasllarga bo'linib, syujeti qo'shimcha hikoyalar, obrazlar vositasida ancha kengaytirilgan. Ayrim qissalarning yo'qolgan sahifalari qayta tiklangan. Masalan, birgina Odam (a.s.) qissasi Samarqand toshbosmasida 11 fasldan iborat, Yusuf (a.s.)ning o'limi voqeasi va Muso (a.s.) qissasining boshlanish qismi qo'shilgan. Toshkent nashrida esa ular umuman aks etmagan.

4. Qissalarni ko'chirish jarayonida kotiblar asar syujetini "mukammallashtirish" uchun ayrim voqeahodisaga qo'shimcha qilib lirik she'rlar qo'shishadi, ba'zan esa voqeani butunicha nazmda ifodalashadi. Ayrim hollarda

esa forstojik va arab tilidagi she'rlar ham ilova qilinadi. Bu holat deyarli bar cha qissalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Demak, kotib qissaning uzilgan qismini ijodiy to'ldirgan, qayta ishlagan.

Bu qiyoslardan shu narsa aniqlan diki, asarning tadqiqot ob'ekti qilib olin gan Samarqand toshbosma nusxasi XIX asrda ko'chirilgan bo'lib, syujet chizig'i, she'rlar ko'lami, mavzusi va mazmuni, hikoya va rivoyatlarning haj mi va qamrovi bilan Toshkent nashri dan farq qiladi. Toshbosmadagi vo qeahodisalar folklor elementlariga boy bo'lib, asardagi ba'zi hikoyalar ertak va dostonlarga yaqin.

Toshkent nashrining ayrim sahifalar jiddiy zarar ko'rganligiga qaramay, o'zida XIV asr adabiy tilini saqlaganli gi, voqealar ko'laminin ixchamligi va muallif qalamiga yaqinligi bilan e'tibor lidir. Bu esa Toshkent nashrining bar

cha nusxalardan mukammal, qadimiy va mamlakatimizdagi yagona tayanch manba ekanligini ko'rsatadi.

Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarini o'rganish va tah lil qilish jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, hozirgacha biz tayanib kelayot gan adib ijodi haqidagi ayrim ma'lumot lar adib va uning merosi haqida to'liq tasavvur hosil qilmaydi. Asar o'quv chilarning sevimli asari bo'lgani sabab, turli joylarda kotiblar tomonidan qay taqayta ko'chirilgan va kitobat asno sida asarga qo'shimcha voqealar, hi koyalar va she'rlar kiritilgan. Natijada, asar tili, syujeti, kompozitsion tuzilishi va hattoki, uning yozilish sanasiga doir ayrim chalkashliklar yuzaga kelganki, bu sohada hali ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilmog'i kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduvohidova M. B. Rabg'uziy va o'zbek klassik prozasi // Adabiy meros. – Toshkent, 1988. – 4son (46). – B. 36.
2. Abdushukurov B. Eski turkiy tili adabiy til leksikasi. (Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2015), 9.
3. Aysu Ata. Nosiruddin bin Burhanuddin Rabguziy. Kisasul anbiyo. (Anqara, 1997), 21–22;
4. "Alpomish" dostoni. Nashrga tayyorlovchi H.Zarif., T.Mirzaev. (Toshkent: Sharq, 2010), 32;
5. Yormatov I.T. O'zbek xalq qahramonlik eposi badiiyati: Filol. fanri dri...diss. –Toshkent, 1994. – B. 17.
6. Zohidov P. Kun tug'ardin kun botarg'a so'zi eigan zot // O'zbek adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 2002. –2fevral. – B. 2;
7. Kurbaniyazov M. "Qisasi Rabg'uziy"da folklorizmlar // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2016. – 3son. – B. 69.
8. Медриш Д. Литература и фольклорная традиция, Вопросы поэтики.
9. Muhammad Ali Tehroniy. Farhangi kutubxon. (Tehron: Tehron, hijriy 1311), 525.
10. Ostonaqulov I. «Qisas arRabg'uziy» – adabiy asar: Filol fanri nomz... diss. – Toshkent, 1993. – B. 35.
11. Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. 1kitob. Toshkent: Yozuvchi, 1990), 7.
12. Rasulev X. Xalq fantaziyasi izlaning ko'rinishi // Adabiy meros. – Toshkent, 1986. – 2son (36). – B. 30.
13. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. (Toshkent: Sanostandart, 2017), 231–253.
14. Sarimsoqov B. O'zbek adabiyotida sajf. (Toshkent: Fan, 1978), 94.
15. Халиуллина А.Р. Графо-фонетические и морфологические особенности тюркоязычного памятника ХИВ в. «Кисас ал анбия» Насриддина Рабгузи. (Казан: Казанский государственный университет, 2002), 11
16. Eshchonova G. "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonining variantlari: Filol. fanri nomz. diss. –Toshkent, 1994. – B. 76.
17. «Qisasi Rabg'uziy». Nashrga tayyorlovchi Zaripova R., Sa'dullaeva N. (Toshkent: Sharq, 2013), 191.
18. «Qisasi Rabg'uziy». Nashrga tayyorlovchi Abdushukurov B. (Toshkent: Mumtoz so'z, 2009), 207.
19. «Qisas ulanbiyo». Samarqand toshbosmasi. Samarqand, 1904.
20. http://modernlib.net/books/medrish_d/literatura_i_folklor_maya_tradisiya_voprosi_poetiki_read
21. <http://library.ziyounet.uz/uploads/books/29429/546478bb007e6.pdf>